

Оксана Волинець

Національний університет «Львівська політехніка»

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК У НАЦІОНАЛЬНО ДУХОВНОМУ ВІДРОДЖЕННІ, ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОГЛЯДНИХ ПРІОРИТЕТІВ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ УГКЦ)

Розглядається вплив релігії і церкви на демократичні процеси у світі, показано початки духовного відродження України і сучасну ситуацію в релігійній сфері у нашій державі. Звертається увага на активність тоталітарних сект, відсутність моральних орієнтирів у сучасному українському суспільстві. Аналізуються причини і наслідки секуляризації на Заході і в сучасній Україні, наголошено на потребі світоглядних орієнтирів як для українського суспільства, так і для української держави.

Ключові слова: релігія, церква, демократія, світоглядний плюралізм, секуляризація, тоталітарні секти.

Wołyńiec Oksana. Czynniki religijny w odrodzeniu duchowo-narodowym, w transformacji priorytetów światopoglądowych i w procesach demokratycznych na Ukrainie (na przykładzie Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego).

Artykuł przedstawia wpływ religii i kościoła na procesy demokratyczne w świecie, ukazuje początki duchowego odrodzenia Ukrainy i współczesną sytuację w naszym państwie. Zwraca się uwagę na aktywność sekt totalitarnych, brak orientyrów moralnych we współczesnym społeczeństwie ukraińskim. Analizuje się przyczyny i skutki sekularyzacji na Zachodzie i na współczesnej Ukrainie, zwraca się uwagę na potrzebę orientyrów światopoglądowych dla społeczeństwa ukraińskiego zarówno jak i dla ukraińskiego państwa.

Słowa kluczowe: religia, kościół, demokracja, pluralizm światopoglądowy, sekularyzacja, sekty totalitarne.

Волинець Оксана. Релігійний фактор в національно-духовному відродженні, трансформації мировоззренчих пріоритетів та демократических процесів в Україні (на прикладі УГКЦ).

Рассматривается влияние религии и церкви на демократические процессы в мире, показаны начала духовного возрождения Украины и современную ситуацию в религиозной сфере в нашем государстве. Обращается внимание на активность тоталитарных сект, отсутствие моральных ориентиров в современном украинском обществе. Анализируются причины и последствия секуляризации на Западе и в современной Украине, обращается внимание на потребность мировоззренческих ориентиров как для украинского общества, так и для украинского государства.

Ключевые слова: религия, церковь, демократия, мировоззренческий плюрализм, секуляризация, тоталитарные секты.

Volynets Oksana. Religious factors in national and spiritual revival, world transformation priorities and democratic processes in Ukraine (on the example of the Church).

The influence of religion and churches on the democratic processes in the world, the beginnings of the spiritual rebirth of Ukraine and the current situation in the religious sphere in our country are analyzed in the article. The attention is paid to the activity of totalitarian sects, lack of moral standards in the Ukrainian society. The causes and consequences of secularization in the West and in contemporary Ukraine are investigated, the need for ideological orientations as for the Ukrainian society, and for the Ukrainian state are emphasized.

Key words: religion, church, democracy, ideological pluralism, secularization, totalitarian sects.

Національне відродження, позитивні цінності українського народу, передбачають повернення кращих зразків духовності і моральності, прогресивних народних звичаїв, традицій, обрядів, в основі яких лежить християнська релігія. Демократичні процеси, які розгорталися в умовах створення української державності, коли значно прискорила інтенсивність етнопонаціональних та релігійних рухів, посилити взаємозв'язок етносу та релігії.

У процесі набуття релігією нового суспільного статусу почалося докорінне переосмислення її місця та ролі в історії українського народу, повернення до релігійних витоків національної духовності, моральності та культури, аналіз яких зумовлює мету поставлену автором статті.

Певні аспекти досліджуваної теми відображені у працях авторів, як вітчизняних: М. Мариновича, В. Яніва, Л. Ржиського, О. Волинець, так і зарубіжних: Р. Камінського, В. Півоварського, А. де Любака, П. Пуппара та інших.

Період переходу від тоталітаризму до демократії є періодом не тільки швидких змін у політичному, економічному та соціальному житті, а й періодом зміни самосвідомості суспільства, яке робить перші кроки до своєї внутрішньої свободи. Такий момент веде із собою повну антропологічну кризу, яка проявляється в своєрідному пошуку іншого життєвого стандарту, певного стилю життя та переоцінці моральних засад і вартостей, на яких повинно базуватись як приватне життя, так і життя цілого суспільства. Тому перехідний період бажано розглядати як історичний знак часу для Церкви і народу, як момент визволення та нового суспільного вибору [1].

Падіння комуністичної системи, що сформувала тип людини, яку часто називають “*homo sovieticus*”, стало великим потрясінням. Воно дезорієнтувало, спровокувало глибоку кризу не лише національної, але, насамперед, персональної та моральної ідентичності широких мас населення України. Усвідомивши, що «світле майбутнє» є лише цинічною насмішкою над цілими поколіннями українців, одні почали відкидати цю дійсність; інші — під тягарем нежданої та часто небажаної свободи просто живуть у стані глибокого дискомфорту та бояться її використовувати; ще інші — намагаються до краю випробувати межі цієї нової свободи і перетворюють її на справжнє свавілля на всіх рівнях людського існування, і за всяку ціну намагаються віднайти та підкреслити власну гідність, колись затерту і принижену. Антропологічна криза такої «нової людини», яка сьогодні змушена існувати в ідеологічній порожнечі та у світі, для якого не є ні сформованою, ні підготовленою. Вона перетворюється в глибоку кризу вартостей і проявляється у втілений життєвий матеріалізм та крайній моральний релятивізм.

Суспільні та моральні феномени, які сьогодні переживає Україна, варто аналізувати, передусім, у їхньому антропологічному ключі. Нині спостерігається в Україні яскравий перехід від примусового колективізму до крайнього індивідуалізму. Цей індивідуалізм може бути як персональним, так і груповим. У той час як персональний індивідуалізм, при якому особа не здатна вийти із-за меж своїх приватних інтересів та бути спроможною до суспільної діяльності, є явищем досить знаним і на Заході. А так званий колективний індивідуалізм виступає певним феноменом у країнах колишнього Радянського Союзу, в тому числі і в Україні. Такого роду співжиття індивідів прагне захистити інтереси обмеженого кола осіб, які в цьому закритому середовищі почувають себе певними і захищеними, і живуть в лоні своєрідної маленької диктатури, до якої звикли ще за колишньої радянської системи. Таке явище можна спостерігати на всіх рівнях суспільного чи навіть церковного життя. Суспільство атомізується та розпадається, що вже навіть державний закон не в силі впровадити в життя якийсь єдиний кодекс законів суспільного співіснування, обов’язковий для всіх. Це змушує державу шукати в релігії і Церкві твердої основи для суспільної етики. Розпад суспільства в колективному індивідуалізмі стає причиною морального релятивізму, який часто є звичайною морально-етичною дезорієнтацією особи, апатією та відмовою від суспільно-політичної активності, недовірою до будь-якої влади, справжньою втечею від будь-якої особистої відповідальності.

У кризовій ситуації найбільший внесок Церкви полягає не в тому, щоб давати певні рішення у сфері політики, суспільної етики чи метастратегії, а в допомозі народу досягнути повного розквіту. Саме тому вона пропонує те, чим вповні володіє — загальним баченням людини і людства [2]. Фактом свого існування у вигляді тіла одночасно містичного і видимого, Церква знищує ілюзії одноособового духовного життя. Завданням Церкви є не тільки забезпечення свободи особистості, але й спрямованість на проповідання і творення суспільної єдності [3].

Поряд із національно-духовним відродженням і трансформацією світоглядних пріоритетів знаком часу та викликом для Церкви є демократичні процеси, спрямовані на створення плюралістичного суспільства в Україні. Нині відбуваються глибокі зміни, які часом викликають напругу щодо традиційно зрозумілої культурно-релігійної спадщини. Відтак церква живе і діє в полікультурному і релігійно диференційованому середовищі, що вимагає від неї неустанних зусиль інтелекту і волі, щоб гідно зустріти цей виклик часу [4].

Для аналізу демократичних перетворень в Україні та зв'язку з релігійними процесами скористаємося політологічною схемою гарвардського політолога С. Гантігтона, доповненою вченим із Атланти Джоном Вітті мол. Згідно Гантігтона, сучасне обличчя світу сформували три хвилі політичної демократизації: перша бере свій початок з Англійської, Американської та Французької революцій і започаткувала демократичні процеси взагалі; друга хвиля настала після Другої світової війни і повернула демократію до більшої частини Західної Європи, а також запліднила демократичними ідеями деякі країни Азії, Африки та Латинської Америки; третя хвиля набрала свою силу на початку 70-х років і огорнула понад тридцять країн Африки, Латинської Америки і Східної Європи. Звичайно, що усі три хвилі незмінно супроводжувались тимчасовими антидемократичними відхиленнями [5].

Дж. Вітті припускає, що цим трьома хвилями політичної демократизації передували ї їх супроводжували три хвилі християнських демократичних імпульсів, а саме: першою була протестантська хвиля, що набула політичних форм у XVII і XVIII ст.; другою була місіонерська хвиля, що огорнула Африку і Азію, а також пов'язана з нею християнсько-політична хвиля, що виникла в Європі і Латинській Америці у другій третині XX ст.; третьою стала римо-католицька хвиля після II Ватиканського Собору і викликала політичні зміни передусім у Латинській Америці та Східній Європі. Ці три хвилі християнських демократичних імпульсів послужили важливим, а то й необхідним поштовхом для трьох хвиль політичної демократизації [6].

У руслі цієї гіпотези, зазначимо, що в колишньому СРСР, принаймні спочатку, політична «демократизація знизу» була ініційована і супроводжувалась релігійним пробудженням народів. На перших етапах перебудови особливо активну роль відігравали римо-католики Литви і греко-католики Галичини, що підтверджує припущення про переважно католицький характер третьої хвилі [7].

На початку 1990-х років ситуація почала змінюватись. Якщо віруючі були першими, хто підтримував демократичні процеси, то вони ж і стали першими, хто став їх критикувати, а то й заперечувати. Доки демократичний принцип прав людини сприяв намаганням віруючих відродити свою Церкву, він легко знаходив у них визнання. Але як тільки цей принцип передбачив таке саме право на існування Церквам-суперницям, симпатія до демократії стала послаблюватись, що навіть у деяких «конфесійних патріотів» з'явилося бажання захистити свою Церкву вже від демократії в ім'я певних еклезіальних чи національних інтересів.

Прийняття демократичних змін в Україні опосередковано також означало модернізацію Церкви. Аналізуючи праці деяких дослідників, варто зауважити, що модернізація Церкви в усіх культурах є справою непростого і, з соціологічної точки зору, Церкви часто виступають як інституції, які чинять найупертіший опір спробам реформувати чи оновити їх [8]. Що ж до України, то ця проблема набула особливо складного характеру. Для багатьох українців греко-католиків змінити свою Церкву на угоду західному секуляризму означало, в певному сенсі, знову принести її в жертву.

Ще до початку демократичних перетворень люди сподівалися, що на зміну агресивному комуністичному атеїзмові в суспільстві утвердиться його альтернатива — інтенсивне церковне життя. Проте, доволі швидко виявилось, що реальні тенденції є далекими від очікуваних. Забезпечивши право Церков на свободу їхнього служіння, демократія призвела до утвердження принципів плюралізму й секулярної природи держави. Демократизоване українське суспільство 90-х років стало живильним середовищем для різноманітних сект, що насторожувало церковну ментальність [7, с. 273–274].

Ідеологічна спадщина тоталітаризму не є простими окремими деформаціями чи хибами, це — порушення фундаментальних традицій і ціннісних орієнтацій духовного розвитку народу [9]. Втрата духовної самобутності українців утруднює відродження християнської України [10], водночас, позначаючись характерними для такого стану речей негативами, одним з яких є загрозливе для традиційно християнської держави розповсюдження неорелігійних утворень.

Християнство і українська культура, психологія, етика, естетика внутрішньо синкретизовані. Вони творять певну духовну структуру, гармонійну і самодостатню, яка формується в Україні уже більше тисячоліття, тому спроби нав'язати українській нації чужі їй духові псевдорелігійні теорії видаються мізерними. Неорелігії і секти не є механічним перенесенням з інших країн релігійних форм на ґрунт України, а, радше, виявом складної антропологічної революції, що пов'язана з прагненням особистості віднайти себе, досягнути реальну дійсність, поєднатися із Богом. Однак, аналіз діяльності сект демонструє кардинально відмінний результат. Секта, як неконструктивна структура, нищить особистість, вносить дисгармонію у її розвиток, досягаючи таким чином вузькоєгоїстичної мети за допомогою певного набору методів і засобів, так званих «суспільно-психологічних маніпуляцій» [11].

Загально відомими є наступні маніпуляційні техніки: «бомбардування» любов'ю, промивання мізків, збільшення психологічного тиску, виділення ролі лідера, утримання членів секти в стані постійної активності, нагадування і залякування, блокування доступу зовнішньої інформації, езотеричність, ідеологізація текстів, дуалізм у сприйнятті світу і життя, новомова, система доносів, ізоляція. Деструктивні секти часто побутують у сфері повної акогнітивності, індоктринаційні техніки випадають із контексту звичних форм раціональної орієнтації, пробуджують цікавість без жодного страху щодо того, які вони можуть бути небезпечними [12].

Виклик сект і новорелігійних утворень є, без сумніву, тривожним знаком часу не тільки для Церкви, але й для держави і суспільства в Україні. Хоча, згідно з нинішнім українським законодавством, держава не може відмовити у реєстрації будь-якій тоталітарній секті, якщо вона у своєму статуті відкрито не відкриває антисуспільних цілей. А суспільство повинно мати певні важелі та можливості захищати своїх громадян від організацій і сект, метою яких є насильницьке вторгнення у підсвідомість людини, в менталітет суспільства. На думку вітчизняних вчених, необхідно змінити законодавство у сфері релігії, створити нову редакцію Закону про свободу сумління, виділити в ньому окрему групу традиційних для України релігій та конфесій, встановити певний випробувальний термін для нових релігійних рухів, скласти список заборонених рухів і сект [13]. Не зайвим буде звернутися у цьому питанні до світової практики. Наприклад, президент Латвії Гунтіс Уманіс вніс законодавчу ініціативу, суть якої — визначити відповідальність незареєстрованих релігійних організацій за нанесення певної фізичної і психологічної шкоди. У 1996 році Міністерство юстиції Латвії відмовило у реєстрації деструктивної релігійної організації «Свідки Єгови». Варто нагадати, що в 1984 році Європарламент прийняв документ-попередження перед небезпекою, яку несуть тоталітарні секти, що мають кримінальний характер [14]. Діяння «Церкви Сайєнтології» засуджені у США, Канаді, Італії та Данії, а Верховний суд у Лондоні назвав сайєнтологію «аморальною і соціально-розтліваючою системою» [15].

Таке вирішення проблеми не суперечить принципам демократії, оскільки остання передбачає захист громади також і від насильницької псевдорелігійної практики, що спричиняє проблеми із фізичним та психічним здоров'ям нації, соціальної пасивності й дезорієнтованості. До цього можна також додати чималий перелік різноманітних псевдофілософських теорій на терені науки. Мається на увазі модифікації напівмарксистського гатунку, які пропагують «космічний» напрямок у світогляді, де Бог замінюється поняттям «космос», а «космічна енергія» стає адекватною Духу. Такі модифікації можна назвати не більше, як модерною мутацією [16].

Щоб ґрунтовно відповісти на такий тривожний виклик наших днів, як розповсюдження сект і псевдорелігійних утворень, Церква мала б докласти максимум зусиль для налагодження контактів із світськими науковцями, які на сьогоднішній день в Україні є недостатніми, а часто просто відсутні. Власне інтелектуальна та духовна еліта мають у своєму розпорядженні методи впливу на особистість.

Взаємовплив теологів і світських науковців може стати потужним державотворчим чинником. Як вже зазначалось, проголошення незалежності, демократичні процеси, формування державних структур є для українського народу і Церкви правдивим знаком часу, біблійним «каірос», якого не можна змарнувати. Тому, в першу чергу, варто зліквідувати певний

світоглядний та ідеологічний вакуум. Досі в Україні немає певної світоглядної концепції, яка б стала методологічною базою державотворчого процесу. Навпаки, зустрічаємо діаметрально протилежні погляди на мораль, реформи тощо. Різноманітний спектр думок, характерний для демократичного суспільства, не може в умовах відсутності загальнонародної державотворчої і світоглядної концепції забезпечити єдність народу, без якої неможлива загальнонаціональна, політична і державна єдність.

Щоб позбутися негативних наслідків комуністичної системи, яка внутрішньо спустошила людину, атакувала релігію, проголосила тріумф матеріалізму і знищила духовні підвалини культури, необхідним є відродження людини як ядра складного й болісного процесу економічних, суспільних і політичних перетворень. Заміна колишнього атеїстичного світогляду теогуманістичним може покласти край застосуванню сили в політиці й початок здійсненню її на принципах демократизму та ненасильства [13, с. 162–163]. Впровадження принципу теогуманізму призведе до моральної основи суспільства. Саме мораль у найширшому своєму розумінні є універсальною властивістю людської діяльності, вираженням значущості всіх видів людських зусиль, це — «ідеальне обличчя суб'єктів соціуму» [17]. Життя кожної суспільної істоти вирішальною мірою залежить від надійних моральних засад, а надійність моралі визначається передусім її укоріненням у певній релігії [18].

Для того, щоб обрати правильну тактику формування християнської свідомості, варто придивитися до того, які позиції займає християнський світогляд у світі, і які тенденції визначають його подальший розвиток.

Ще донедавна в Західному світі панувала, агресивна секуляризація, яка полягала у витісненні Церкви з попереднього обсягу її контролю і впливу. Секуляризація проявлялася у відокремленні Церкви від держави, ліквідації церковних земель, емансипації шкільництва з-під церковної влади [19]. По відношенню до культурного життя секуляризація виявляється у занепаді релігійного змісту в мистецтві, філософії, літературі, а також у світському баченні світу.

Можна також ототожнити секуляризацію з десакралізацією, джерела якої необхідно шукати в раціоналізмі, який тягне за собою послаблення, а то й втрату трансцендентного досвіду. Поступове звільнення всіх ділянок суспільного життя з-під впливу релігії призводить до автономізації різних сегментів суспільства, що, в свою чергу, викликає індивідуалізацію та приватизацію релігії, а також суб'єктивізм і розповсюдження різних систем цінностей [20]. Концепція нових часів часто просто закладає мислення протилежне до релігії. Нові часи, як процес змін, вбирають у себе поруч із секуляризацією суб'єктивізм і плюралізм [21]. Якщо говорити про секуляризацію суспільства і культури, то із впевненістю можна сказати і про секуляризацію людської свідомості [22].

Спадкоємцем процесу секуляризації, як вважають соціологи, є плюралізм. Секуляризацію називають силою, яка провокує плюралізм [23]. Плюралістичне суспільство відзначається співіснуванням різних суспільних груп, інституцій, світоглядів, ідеологій та культур, які знаходяться у взаємконкуренції. Конкуренція і співпраця посідають важливу позицію в ситуації культурного плюралізму та його консеквенції — плюралізму суспільного.

Плюралізм — це процес, побудований на множинності, різноманітності та конкуренції, який проявляється у людській свідомості і знаходить опору у суспільних стосунках. Дві дименсії плюралізму, культурна і суспільна, мають конкретне значення. Перша розповсюджується на площині культури, друга — на площині суспільних структур.

Секуляризація, присутня в плюралістичному суспільстві, попри гедонізм, прагматизм, гоніння за успіхом, відкидання етичних норм, провадить також до морального релятивізму і до релігійної байдужості. Для багатьох людей Бог зникає з їх екзистенційного горизонту. Живуть так, якби Бога не було, просто поміщають себе поза проблематикою віри і невірства [24]. Суб'єктивізація віри також приводить до часткової чи умовної приналежності до Церкви. В умовах суспільно-культурного плюралізму ця приналежність стає переходом від релігійності до індиферентності, навіть — до практичного нігілізму [19, с. 26]. Церква пояснює плюралізм не як зло, що підлягає цілковитому запереченню, а трактує його як факт, на який треба зважати

і його враховувати, щоб допомогти розгубленій і дезорієнтованій людині сучасності віднайти радість надії.

Згадана агресивна секуляризація на Заході поволи відходить у минуле, відповідно долається загальна криза релігії. Проте, згасання секулярності все ще не привело людей до храмів. Зростає лише душевна напруга загубленої людини, яка так і не знайшла миру і благодаті у світі без Бога. Перші прояви нової, часом викривленої, релігійної свідомості все ще надто кволі, щоб побороти вплив індустрії задоволень і спокус. Звичайно, що західне суспільство частково має проти неї імунітет, інакше воно давно б уже колапсувало. Однак, свобода часто і надалі виявляє свої негативні грані, очікуючи, доки світ не набуде нової ясності та сенсу [25].

Відкритість і демократизм, які прийняла Україна із проголошенням своєї незалежності, ставить перед народом і Церквою проблеми, до яких треба бути готовим. Сьогодні відчувається брак вироблення імунітету до шкідливих впливів не тільки Заходу, але й Сходу теж. Україна, як уже зазначалося, стає «емісійною» територією для найрізноманітніших псевдорелігійних угруповань світу. З іншого боку, нашу державу вже заповонила відеопродукція згаданої індустрії спокус. За відомим із давня правилом, ми чомусь вбираємо в себе, в першу чергу, всі найгірші форми секуляризму. Не допустити цього можна, як вважають світські науковці, трьома шляхами: ізольовавшись від світу новою «залізною завісою»; перейнявши західну методику боротьби із тим же злом; витворивши в Україні нове вогнище християнської культури, які задовольнятимуть вимоги часу і будуть спроможними знешкодити сторонні впливи.

При сучасних засобах комунікації початку ХХІ століття відокремитись від світу — неможливо. Утворення нового вогнища християнської культури на сьогоднішній день видається проблемою неблизького майбутнього, яке залежить від Божого Провидіння. Найоптимальніший шлях — це запозичення досвіду країн, які тривалий час ведуть боротьбу проти агресивного секуляризму, та обов'язкова адаптація цього досвіду до нинішніх умов життя.

Національно-духовне відродження, побудова незалежної держави та пошук її місця серед світових спільнот тісно пов'язано із трансформацією світоглядних пріоритетів суспільства, як із невідворотністю демократичних змін, що провадять до формування плюралістичного суспільства в Україні. Перераховані нами вище процеси і явища (як негативні, так і позитивні) повинні у своїй сукупності сприйматися, як правдиві знаки часу, як виклики і можливості для Української Церкви. Хоча Церква в ситуації плюралізму і демократії не є монополістом на ринку світоглядів та ціннісних систем в Україні, а особливо в західних регіонах. Її роль і надалі є досить значима.

---

1. *Шевчук С.* Аналіз конкретних обставин життя українців греко-католиків на тлі моралі нинішнього світу / С. Шевчук // Документи Патріаршого Собору. – III сесія. – Львів, 30 червня – 4 липня 2002. – С. 56–59.

2. *Пуппар П.* Церковь и культура / П. Пуппар. – Милан – Москва, 1994. – С. 179–180.

3. *Lubac H. de.* Meditation sur l'Eglise / H de Lubac. – Paris, 1985. – P. 138.

4. *Корнафель Т.* Про новий погляд на Католицьку Церкву та світ в Україні / Т. Корнафель / Сопричастя. – 2001. – № 3. – С. 94–98.

5. *Гантігтон С. П.* Релігія і третя хвиля / С. П. Гантігтон // Релігійна свобода і права людини. – Львів, 2000. – Т. 1. – С. 17–39.

6. *Вітті Дж. мол.* Християнство і демократія у глобальному контексті / Дж. Вітті мол. // Релігійна свобода і права людини... – С. 40–45.

7. *Маринович М.* Українська ідея і християнство / М. Маринович. – К., 2003. – С. 272.

8. *Гоофт В.* Мандат екуменічного руху / В. Гоофт // Знаки часу: До проблеми порозуміння між церквами. – К., 1999. – С. 391.

9. *Кирчів Р.* Проблеми національної духовності і енцикліка «Сотий рік» / Р. Кирчів. – Львів, 1993. – С. 99–108.

10. *Янів В.* Релігійність українця з етнопсихологічного погляду / В. Янів // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен – Рим – Париж, 1996. – С. 202.
11. *Трояновський Б.* Суспільно-психологічні маніпуляції сектантів / Б. Трояновський // Київська Церква. – 1999. – № 2–3. – С. 58.
12. *Байер-Катте В.* Чи деструктивні культури можуть поширювати релігійність / В. Байер-Катте // Сопричастя. – 1999. – № 2. – С. 34.
13. *Волинець О. О.* Українська Греко-Католицька Церква і держава: теорія та практика взаємодії : монографія / Волинець О. О., Гетьманчук М. П., Ржиський Л. П. – Львів, 2007. – С. 162.
14. *Ржиський Л.* Знаки часу і Українська Греко-Католицька Церква : [монографія] / Л. Ржиський, О. Волинець. – Львів, 2009. – С. 99–100.
15. *Сучасні секти. Тоталітарні культури. Деструктивні релігійні організації.* – Львів, 1997. – С. 2.
16. *Федик О.* Україна як християнський простір і антихристиянські мутації в Україні / О. Федик // Католицький щорічник. – К., 1996. – С. 214–217.
17. *Терещенко Ю.* Християнство як підвалина європейської цивілізації / Ю. Терещенко // Віче. – 1999. – № 1. – С. 130.
18. *Оккенфельс В.* Суспільне завдання Церков у житті держави / В. Оккенфельс // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін : матеріали Міжнародної конф. (Київ, 15–16 травня 1998 р.). – К., 1998. – С. 58.
19. *Kamiński R.* Duszpasterstwo w społeczeństwie pluralistycznym / R. Kamiński. – Lublin, 1997. – S. 17.
20. *Piwowski W.* Pluralizm społeczno-kulturowy a religia / W. Piwowski // Roczniki Nauk Społecznych. – 1980. – nr 58. – S. 113–114.
21. *Piwowski W.* Nowoczesność a religijność i Kościół / W. Piwowski // Więź. – 1992. – 35 nr 2. – S. 25–26.
22. *Layerndecker L.* Sekularyzacja a perspektywy socjologii / L. Layerndecker // Socjologia religii. Wybór tekstów. – Krakow, 1984. – S. 374–385.
23. *Berger P. L.* Sekularyzacja a problem wiarygodności religii / P. L. Berger // Socjologia religii. Wybór tekstów. – Krakow, 1984. – S. 383.
24. *Jan Paweł II.* Przemówienie do uczestników plenarnego zebrania Sekretariatu dla Niewierzących. 5.III.1988 r. / Jan Paweł II // L'Osservatore Romano (pol). – 1988. – 9 nr 3–4. – S. 28.
25. *Маринович М.* Проблеми християнського відродження у посткомуністичній Україні / М. Маринович // Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. [«Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України»]. – Острог, 1995. – Кн. 2. – С. 40–41.